

»DA LI SU BOSANCI U XVII. VIJEKU
ZNALI ZA BOGOMILE?«

Pod tim naslovom Cv. Đ. Popović (Život I/3, Sarajevo 1953) pokreće pitanje ispravnog čitanja jedne kitice sarajevskog pjesnika Kaimije, u kojoj se navodno spominju bogumili. Hasan Kaimija je bio šejh jedne tekije u Sarajevu, pjevao je na turskom i hrvatskom jeziku, a zbog učešća u pučkoj pobuni u Sarajevu prognan je u Zvornik, gdje je i umro 1690. Njegove hrvatske pjesme, pisane tzv. arebicom, objavili su S. Kemura i V. Čorović (Serbo-kroatische Dichtungen bosnischer Moslims..., Sarajevo 1912). U jednoj poučnoj pjesmi o duhanu dolaze u Kemurinom izdanju i ovi stihovi:

»I mi smo ga bili
I u smradu bili,
Kao Bogumili.
Ostante se tutuna.«

Popović ističe, da bi ovo bio »jedini spomen »bogomila« u bosanskim pisanim spomenicima i dokumentima«, kad se izuzme »spominjanje 'bogumilskije' jeresi stanovnika Srebrenice (oko 1412. g.) u Grigoričevom citatu, a čiju autentičnost neki naši historičari osporavaju...« Zbog toga Popović uzima ove Kaimijine stihove u razmatranje, naročito s razloga, što im je A. Solovjev (Nestanak bogomilstva i islamizacija Bosne, Godišnjak Istoriskog društva Bosne i Hercegovine I, 1949) pridavao veliku važnost, dovodeći ih u vezu sa suvremenim vijestima Ricauta o »poturima«, koje Solovjev smatra duhovnim potomcima bosanskih krstjana. Stručnjaci orijentalisti su Popoviću objasnili, da se odnosa riječ »može čitati na tri načina: bogumili, bogumili i bogu mili«, a on se odlučuje za posljednje čitanje, pa zato i zaključuje, da Kaimija »nije spomenuo bogomile i da tumačenje dra. Solovjeva ne može izdržati kritiku«.

Na ovo je M. Hadžijahić replicirao (Život II/5, 1953) dokazujući, da se na citiranom mjestu radi upravo o bogumilima. On to objašnjava stilističkim osobinama Kaimijine pjesme, gdje u svakoj kitici

prva tri stiha čine jednu cjelinu, a iza njih slijedi refren: »Ostante se tutuna«. Ovdje bi bili iznimno povezani treći i četvrti stih u jednu cjelinu, a Hadžijahić misli, da to ne može biti. Međutim, to nije jedino mjesto u ovoj pjesmi, gdje prva dva stiha idu zajedno, a posljednja dva opet zajedno, nego je takav slučaj još i u devetoj i dvanaestoj kitici. A da je to i usamljen primjer, ne bi trebalo da iznenaduje kod jednoga lošeg versifikatora, kako Hadžijahić naziva Kaimiju.

Tko god je upoređivao Kemurino čitanje Kaimijine pjesme, mogao je zapaziti, da se transkripcija ne slaže s faksimilom priloženim knjizi. Zato sam već davno uvidio, da onaj stih, gdje se tobože spominju bogumili, valja čitati »tako, Bogu mili«, a ne »kao bogumili«, kako je to Kemura učinio. Ali osim ove razlike između rukopisa i Kemurina čitanja može se baš kod ove iste pjesme naći još deset i više razlika. I Hadžijahić je uzgred spomenuo, da mjesto »kao« treba čitati »tako«, ali on iz toga ne povlači nikakvih zaključaka. A u tome je baš temelj za razumijevanje stiha, jer komparacija pomoću priloga »tako« nema na tom mjestu smisla, a čitanje »tako, Bogu mili, ostante se tutuna«, čini naprotiv skladnu cjelinu. Kad se stvar ovako postavi, onda otpada potreba, da se raspravlja, da li je Kaimija mogao znati, kad je u Bosni uveden pušenje duhana, odnosno, je li on bosanskim »bogumilima« pripisivao pušenje ili nije (o čemu pišu i Solovjev i Popović i Hadžijahić). Budući da Kaimija ne govori o bogumilima, onda i te rasprave postaju bespredmetne.

Potrebno je ovdje ispraviti još jednu Hadžijahićevu tvrdnju. Pozivajući se na prof. Skoka, on kaže da je termin »bogumil« pogrdnog značenja i da ga upotrebljavaju samo protivnici bogomilstva. To međutim ne stoji, jer, na pr., prevziter Kozma izričito tvrdi, da se heretici u Bugarskoj sami nazivaju bogumilima, iako ustvari nisu Bogu mili, a bizantinski pisac Zigavin također ističe heretičko podrijetlo tog naziva. Tek poslije su protivnici počeli naziv bogumil — kao i nazivu katar (od grč. katharos = čisti) za du-

aliste na Zapadu — davati pogrdno značenje, a pripadnike tih sekta nazivati još i drugim ružnim imenima. Što se Bosne tiče, jedno je nepobitno: da se u domaćim izvorima (na bosanskom teritoriju) nigdje ne spominje ime bogumila, pa ipak su srednjovjekovnu »crkvu bosansku« mnogi naši pisci nazvali bogumilskom, poistovjećujući je s bugarskim bogumilima. Učinili su to primjenjujući opće karakteristike srednjovjekovnih heretika i na bosanske »krstijane« bez temeljitog izučavanja i analize izvora, koji se odnose prvenstveno na Bosnu. To je najbolje dokazao prof. Šidak, a priznaje mu to i odlučan branilac koncepcije Račkoga prof. Barada, iako inače zabacuje druge Šidakove zaključke. Pa ni u orijentalnim spomenicima, koji se tiču Bosne, ne nalazimo spomena bogumilskom imenu. Odakle bi prema tome Kaimija mogao uopće poznavati bogumile? On jamačno za njih nije nikad ni čuo, a kamo li da bi znao štogod više o njima.

Opovrgavajući autentičnost toga jedinog spomena bogumilskog imena u Bosni (za koji su se dosada mnogi hvatali), ne može se time prejudicirati i rješenje karaktera »crkve bosanske« u odnosu na katoličku ili pravoslavnu. Da li je ona bila heretička ili nije — to je još uvijek otvoreno pitanje, koje stoji pred našom naukom. Ali, da nije pripadala u okvir niti istočne, niti zapadne crkvene organizacije, svjedoče stalni napadi i optužbe s obadviju strana za cijelo vrijeme njezina postojanja.*

S. M. Traljić

NAŠE HISTORIJSKE ČITANKE

Historijske čitanke se upotrebljavaju već odavna kao dragocjeno pomoćno sredstvo u nastavi povijesti, a u današnjim našim prilikama, kada još uvijek ne raspolazemo svima potrebnim udžbenicima, osobito za više razrede srednjih škola, one su nam pogotovu potrebne. Međutim ni u tom pogledu nemaju još naši nastavnici povijesti čitanke odnosno čitanki, koje bi u cijelosti obuhvatile povijest svih naših naroda, a s obzirom na opću povijest poteškoće su još veće.

Od dosad objavljenih čitanki, koje su ugledale svijetlo poslije prošloga rata, iza-

šla je najprije *Istoriska čitanka — odabrani tekstovi za istoriju srpskog naroda* (Beograd, 1. izd. 1948, 2. izd. 1949), koja dopire do početka I. svjetskog rata. Tu su čitanku, uz suradnju više stručnjaka, priredili za štampu D. Perović, D. Prljević i R. Perović. Sastavljena je pretežnim dijelom iz odlomaka različitih pisaca, kako onih, koji služe kao izvori za pisanje povijesti (grčki i srpski srednjeg vijeka), tako i novijih, koji su obrađivali pojedina razdoblja i probleme srpske prošlosti. Vrijeme srednjovjekovne srpske države i turske okupacije do kraja XVIII. st. obuhvaća razmjerno malo prostora (66 str.), a periodi oslobodilačkih ratova i obnove državne samostalnosti u XIX. i XX. st. dato je tri puta više mjesta. Taj je dio čitanke svakako najvredniji. U tekstovima se susreće dosta zastarjelih riječi, koje su ostale neobjašnjene: na pr. bečar ima danas posve drugo značenje, negoli je ono na str. 107; ili čatrnja (ako to nije pogrešno štampano mjesto čatrlja) na str. 130 dolazi u značenju kućice ili kolibice, a drugdje se pod tim razumije bazen za vodu. Ponegdje su štiva mogla imati i drugi poredak; tako bi odlomak na str. 125—129 bolje išao iza onoga na str. 129—131, a kod nekih knjiga nisu navedeni autori, što je bilo nužno potrebno.

Odabrani četiva za istorijata na makedonskiot narod (Skopje, 1951), sastavio je Ljuben Lape, a obuhvaćaju vrijeme od doseljenja Slavena do početka XIX. st. Ovdje je velika pažnja poklonjena srednjovjekovnom razvoju makedonskog naroda i njegovoj kulturi, pa na to razdoblje otpadaju $\frac{3}{4}$ prostora cijele knjige, a preostali dio zauzima vrijeme od turskih napada do kraja XVIII. stoljeća. Rađena je veoma pažljivo, štiva su lijepo odabrana, te može poslužiti ne samo učenicima već i studentima historije za njihove potrebe. Posebna je pažnja obraćena točnom navođenju, odakle je što uzeto, a zapaža se i veći broj dokumenata. Također je za kasnija stoljeća upotrebjeno dosta turskih tekstova, koji osvjetljavaju život u Makedoniji u ono vrijeme. Nedostatak je ove čitanke, što su gotovo svi tekstovi prevedeni posredno sa srpskog odnosno sa bugarskog jezika, premda je sastavljač mogao naći prevodiocce za grčki, crkvenoslavenski, odnosno turski jezik.

Kako se vidi, u dvjema čitankama, koje obrađuju u mnogome istovetne i međusobno veoma tijesno povezane događaje, primijenjena su dva različita mjerila s

* Kad je redakcija H. Z. bila dovršena, Cv. Đ. Popović je odgovorio Hadžijahiću (Život II/7, 1953), pobijajući njegovu tvrdnju o spomenu bogumila u Kaimijinoj pjesmi. S. M. T.

obzirom na davanje važnosti srednjovjekovnom političkom i kulturnom razvoju srpskog i makedonskog naroda. Ako sad zapitamo, koje je od njih opravdanije, ne možemo ni jedno u potpunosti prihvatiti. Život naroda u svojim samostalnim državama svakako zavređuje da se osobito pažljivo upozna. S druge strane, i ona duga stoljeća potčinjenosti tuđinu potrebno je proučiti, naročito zato, da se vidi, kako je na narod utjecala tuđinska uprava i podređeni društveno-politički položaj. Zato je, čini se, ipak pravoj mjeri bliži postupak Lj. Lapea, negoli sastavljača srpske čitanke.

Historijsku čitanku za hrvatsku povijest I. Do ukidanja feudalnih odnosa u Hrvatskoj 1848 (Zagreb, 1952), uredio je prof. dr. J. Šidak, a tekstove su preveli V. Gortan, J. Tadić, N. Klaić, J. Šidak, M. Horvat, Lj. Kuntić, Sl. Ježić i F. Moačanin, uz suradnju brojnih drugih stručnjaka. Na prvi pogled se već vidi, da je sadržaj čitanke sastavljen najvećim dijelom od dokumenata i pravnih spomenika, a tekstovi suvremenih pisaca upotrebljeni su ondje, gdje nije bilo pogodnih primjera prve vrste. Zato bismo tu čitanku mogli nazvati u pravom smislu izborom izvora za hrvatsku povijest, koji mogu poslužiti i za jednostavnije stručne svrhe, jer su priređeni posve pouzdano. Članci se nižu jedan za drugim bez formalne razdiobe po historijskoj periodizaciji. Pred svakim je štivom bilješka, odakle potieče, a više puta i korisna objašnjenja o izvoru, iz kojega tekst potieče. To u mnogom olakšava upotrebu čitanke.

Ta je čitanka sastavljena i rađena s akribijom i pažnjom do skrajnjih mogućnosti. Urednik u predgovoru ističe, da će »zacielo poneki čitalac požaliti, što je izostao ovaj ili onaj tekst, koji bi po njegovu mišljenju zavrijedio da uđe«. Takvih prigovora će svakako biti, ali opravdanih malo. No svakako treba požaliti, što se iz vremena Josipa II. ne nalazi u čitanci ni jedan tekst, iako je to doba veoma bogato događajima i pojavama od velike važnosti. Da spomenemo samo zakone o emancipaciji kmetova i vjerskoj toleranciji, zatim provođenje germanizatorske politike, što je sve imalo značajnih posljedica, iako je, na primjer, pitanje oslobođenja kmetova bilo i kasnije još veoma aktuelno. Opaža se dalje, da je iz kulturne povijesti dato posve malo mjesta pitanju prosvjete: to se moglo učiniti — bez bojazni, da bi knjiga postala preopširna, — na taj na-

čin, što bi se izostavio koji tekst o agrarnim odnosima, jer ih u čitanci ima relativno mnogo. Ne mislimo time reći, da pitanje seljaka u feudalizmu ne zaslužuje svestranu pažnju, ali se i istaknuti nedostatak kulturne slike mogao izbjeći pogodnim sužavanjem gradiva o agrarnim problemima. S obzirom na karakter građe, valja istaknuti, da je osim obilja materijala o agrarnoj problematici obrađena u čitanci dostojna pažnja životu u dalmatinskim komunama, prilikama na Krajini i doknekle u Istri, a pogotovu razdoblju hrvatskog preporoda od kraja XVIII. stoljeća do 1848, pri čem je, uz ostalo, učinjena pristupačnom i cijela rasprava o urbarijalnom pitanju u hrvatskom saboru 1848.

Za najstarije doba života Hrvata u današnjoj domovini iskorišteni su različiti strani pisci, koji o tome pružaju podatke, a u kasnijim razdobljima upotrijebljeni su uz diplomatičke izvore u prvom redu domaći autori, koji su obrađivali suvremene događaje. Tako su zastupljeni Pop Dukljanin, Toma arcidakon, Miha Madijev, Antun Vramec, A. B. Krčelić, A. Oršić. Da je uneseno još štogod od Ratkaja, Luciusa i Vitezovića, imali bismo u ovoj čitanci mali pregled starije hrvatske historiografije u primjerima.

Prijevod tekstova s latinskog, talijanskog i njemačkog jezika izvršeni su pažljivo i lijepo. Tu i tamo mogla bi se po koja riječ bolje izreći, a jedina veća pogreška je u prevodiočevu shvaćanju privilegija Ferdinanda I. Srbima doseljenim na Žumberak 1538, zbog čega je i prijevod ispao na jednom mjestu netočan. Kad Ferdinand govori o plijenu od Turaka, on izričito pridržava za sebe gradove, trgovišta, tvrđave i kule, te istaknute osobe, a uz to i trećinu ostalog plijena, koji uskoci dobiju u vrijeme rata, s tim da će on tu trećinu upotrijebiti opet na korist Srba, kad se zato ukaže potreba (na pr. iskupljivati ih iz sužanjstva i sl.). Prijevod je međutim tako stiliziran, kao da se kralj obvezuje i na neke druge povlastice Srbima, otkupljivanje iz sužanjstva iz nekih drugih sredstava, a to se iz originala privilegija ne može vidjeti. Tu također valja razlikovati stalnu godišnju plaću oficira (provisium) od vojničke nagrade u vrijeme rata (stipendium), što je također od važnosti za interpretaciju teksta.

Tekstovi na starom hrvatskom jeziku objavljuju se ovdje prvi put prema čitanku prof. St. Ivšića, što još više podiže

naučnu vrijednost čitanke. Pogrešaka, gotovo isključivo tiskarskih, ima malo: na str. 12, bilj. 1, mjesto »poslije početka nove ere«, treba da stoji »prije početka n. e.«, kako to uostalom jasno pokazuje i računski primjer; na str. 165, r. 8, mjesto »40 forinti i 30 krajcara« treba da stoji »4 forinte i 30 kr.«.*

Sve tri, dosada spomenute, čitanke rezultat su jednoga neuspjelog pokušaja, da se u svoje vrijeme priredi jedinstvena čitanka saveznog karaktera. Preostaje još da se izdaju čitanke za povijest Bosne i Hercegovine, Crne Gore i Slovenije, pa da se zatim ponovo pristupi izdavanju jedne zajedničke čitanke, koja će i dalje biti potrebna. Međutim, te su čitanke namijenjene učenicima najviših razreda; u nižim razredima moći se se njima poslužiti uglavnom samo nastavnici. Zbog toga valja posebnu brigu obratiti također čitankama za niže razrede, a na kraju ne zaboraviti ni čitanke iz opće povijesti, jednako za više razrede kao i za niže. Zasad bi nesumnjivo bilo najpogodnije rješenje ono, koje je primjenjeno u slučaju »Povijesti za II. razr. gimnazije« od O. Salzer i K. Mali (Zagreb 1952). Udžbeniku je dodata čitanka s različitim tekstovima, ponajviše književnog karaktera, koji osvježavaju izlaganja programom određenog gradiva.

Istoriska čitanka od Faika Mehano-
vića (Sarajevo 1952) namijenjena je također učenicima II. i III. razr. gimnazije, a izrađena je prema programu za te razrede u Bosni i Hercegovini. Tu su članci o životu čovjeka na zemlji u najstarije doba, pa odabrani materijali iz povijesti starog Egipta, Grčke i Rima. Dalje slijede članci i drugi tekstovi iz prošlosti južnih Slavena, protkani gradivom iz opće povijesti srednjeg i novog vijeka do početka XIX. st. Mora se priznati, da je gradivo pažljivo odabrano, jer su zastupljena sva glavna razdoblja, pojave i događaji, koji se u školi uče, a uz to su i tekstovi takvi, da će učenicima pružiti mnogo korisnih pouka i objašnjenja o onome, što su na predavanju čuli. Napokon, to može pobuditi i ljubav kod učenika za ovaj predmet.

* Koristim se ovom prilikom, da ispravim jedan propust u predgovoru čitanke. Prijevod tekstoza br. 46 ne potječe isključivo od F. Močanina; prvi od tih dvaju tekstova preveo je J. Tadić.

J. Šidak

Međutim, način na koji je redakcija čitanke izvršena, nije na potrebnoj visini. Čitanka naime vrvi stvarnim i tiskarskim pogreškama, kojih naročito u jednoj školskoj knjizi ne bi smjelo biti, jer je poznato, da sve, što je u udžbeniku, učenici uzimaju kao neoborivu istinu. Da navedemo samo nekoliko primjera.

Pod naslovom »Rudarstvo i metalurgija u Bosni srednjeg vijeka« slijedi dio jednog članka H. Kreševljakovića o tom pitanju od dolaska Turaka u Bosnu do sredine XIX. st. S obzirom na to, da je u Bosni tada još vladao feudalizam, moglo bi se to razdoblje nazvati Srednjim vijekom, ali kako se uz pojam Srednjeg vijeka vežu obično predodžbe o mnogo starijem vremenu, a najkasnije do Francuske revolucije, naslov članka može izazvati pometnju u shvaćanju učenika. Slično tome, u članku »Život seliaka u Rusiji XVII. vijeka« donosi se odlomak iz Radišćeva, dakle pisca XVIII. st., pa se u bilješci i navodi godina 1790, ali ipak u istoj bilješci stoji, da je »Radišćev živio u drugoj polovini XVII. vijeka«. I tu mogu dati steći krive pojmove o računanju vremena. — Autor donosi sliku prve stranice cetinjskog oktoiha iz 1494 s objašnjenjem: »Stranica hrvatske glagoljske knjige«. Ne treba doista biti paleograf, da se može raspoznati ćirilicu od glagoljice. Nije se smjelo dogoditi ni to, da se stari tekstovi, kao što je povelja Kulina bana, ispisuju sadašnjom ortografijom, kada znamo, da u to doba nije izgovor svih glava bio jednak današnjem.

Ima tu i pogrešaka, koje je autor preuzeo od drugih pisaca, vjerujući, da su oni u svemu pouzdani. Tako on, na pr., navodi Ivu Vojnovića kao autora »Pada Dubrovnika«, iako je to djelo napisao dr. Lujo Vojnović, a još ga je i Srkulj u »Izvorima za hrvatsku povijest« (1910) pripisao dr. I. Vojnoviću! Po njemu se očito poveo i Mehanović. Sličan je slučaj s osnutkom cetinjske štamparije 1495 (mjesto 1494) i štamparije u Goraždu 1525, iako je već davno utvrđeno, da je ta tiskara proradila 1519.

Donoseći odlomke iz pojedinih knjiga, sastavljač čitanke sam često kombinira pojedine rečenice u jednu cjelinu, da tako dobije kraći tekst; u tom slučaju je trebalo barem na kraju članka označiti, da je to urađeno po dotičnoj knjizi, a ne potpisivati autora knjige, kao da je on sam napisao takav tekst. U pogledu citata korisno bi bilo, da je kod svake knjige ozna-

čen i autor, jer se time marljivijim daci-
ma pruža mogućnost da lakše nađu knjigu,
koja ih interesira, i tako još više obo-
gate svoje znanje.

S. M. Traljić

GAVRO ŠKRIVANIĆ, DNEVNIK DUBROVČANINA MIHAJLA PEŠIČA O POŽAREVAČKOM MIROVNOM KONGRESU 1718 GODINE. GRADA XII. SAN, BEOGRAD 1952.

Odmah poslije Požarevačkog mira 1718 izašlo je djelo Vendramina Bianchija o toku i zaključcima toga mirovnog kongresa: *Istorica relazione della pace di Posarovic, Padova MDCCXIX*. Djelo je, usprkos manjim nedostacima, ostalo do danas temeljno o tom kongresu, zbog dokumenata, koje je Bianchi donio.

Otad su se s vremenom otkrile mnoge pojedinosti, koje Bianchiju ili nisu bile poznate ili, ako i jesu, nije ih objavio, jer su krnjile politički ugled Mletačke Republike. Tako je Grga Novak u prilogu »Dubrovačka diplomacija na mirovnom kongresu u Požarevcu« (Šišićev Zbornik, Zagreb 1929, str. 655—664) objavio nepoznate dokumente iz bečkog državnog i dubrovačkog arhiva, u kojima je razjašnjena, dotad nepoznata, uloga Dubrovčanina Luke Chirica (Kirika), koji je vrlo spretnim diplomatskim radom spriječio Mlečane u težnji da spoje svoje posjede u Dalmaciji, Hercegovini i Albaniji jednim neprekinutim koridorom, čime bi potpuno zaokružili dubrovačke posjede s kopnene strane. To je u stvari bila repriza mletačkih nastojanja još od Karlovačkog mira.

Kao dalja nadopuna dosad nepoznatih podataka o tom kongresu objavio je Gavro Škrivanić »Dnevnik Dubrovčanina Mihajla Pešića o Požarevačkom mirovnom kongresu 1718«. Dnevnik (original) nalazi se u Dubrovačkom arhivu, u Gracićevoj ostavštini pod punim (razriješenim) naslovom: *Giornale fatto da me Michele Pescich Sacerdote secolare, è capellano del signor Luca Chirico console dell' eccellentissima republica di Ragusa e primo interprete per la mediazione Britannica con li due imperii Romano e Ottomano l'anno 1718 In campo della mediazione In Posciarouiza a di 6 maggio dell'anno sudeto.*« Dnevnik obuhvaća vrijeme od 6 svibnja do 21 srpnja 1718.

Izdavač daje u predgovoru (str. 1—17) nekoliko novih biografskih podataka o

Luki Chiricu i Mihajlu Pešiću. O Pešiću i njegovu dnevniku izražava se vrlo povoljno. »... Pešić je — koliko je to nama poznato — jedini pisac učesnik na ovome kongresu koji mu je dao potreban kolorit, iz koga se vidi celokupan život i spoljni rad mirovnog kongresa kako u toku zasedanja tako i van ovoga...«; »... on je zabeležio mnoge detalje i podatke o ovome mirovnom kongresu koji nigde nisu zabeleženi, a koji zbog svoje originalnosti predstavljaju prvorazrednu izvornu građu za evropsku diplomatsku istoriju« (str. 3). Čini nam se, da bi ove sudove trebalo malo ograničiti i dati im umjereniji sadržaj. Dnevnik sam po sebi ne može biti prvorazredni povijesni izvor, nego tu vrijednost dobiva onda, kad se njegovi podaci mogu provjeriti drugim prvorazrednim izvorima. Pešić nije bio učesnik kongresnih vijećanja i nije prema tome imao neposredan uvid u kongresne dokumente, niti je osobno prisustvovao konferencijama osim nekih. Iako je kapelan Luke Chirica, dubrovačkog konzula u Carigradu, koji na tom kongresu prisustvuje kao tumač engleskog posrednika R. Suttona, on ne zna, što Chirico radi, jer mu se ovaj ne povjerava. Prema tome, djelatnost Chiricova, i dubrovačke diplomacije uopće, iz dnevnika se dovoljno ne razabire. Na pr. Pešić, neki put, tek sa druge strane doznaje, da Chirico vodi diplomatsku korespondenciju s Dubrovniku: »Fui avisato dal parte sicura come il signore Luca scriveva al publico di Ragusa...« (12. lipnja), ili kako je zabilježeno za dan 2. srpnja: »... il signor Luca... mi incominciò à dire che li Turchi erano già disposti per dar Popovo alli Venetiani. Aviso per me che in quel istante mi fece sfreddir tutt' il sangue nelle vene considerando il pregiudizio che era per havere il nostro stato. Ma vistomi egli così suopreso, mi consolò che nulla era vero, anzi tutto alcontrario...« Prema tome, Pešić nezna ni za instrukcije dubrovačkog senata Chiricu, ni za izvještaje, koje je Chirico slao o situaciji senatu. Pitanje granica između Turske i Dubrovačke Republike bilo je riješeno 26. lipnja, kako je to Pešić sam i zapisao u dnevniku, sporazumom između Turske i Austrije, zato se nije mogao uzrujavati. U tom sporazumu odražava se neposredan utjecaj Chirica, koji je stajao iza ovog uspjeha, kako je to dokazao G. Novak. Ako Pešić, koji je Dubrovčanin i kome leži na srcu korist grada, tako malo zna o djelatnosti Chirica, treba

biti uzdržljiv i u odnosu prema njegovoj obaviještenosti o drugim događajima.

Škrivanić piše dalje u »Predgovoru«: »On je (t. j. dnevnik) naš prvi prilog za studiranje Požarevačkog mira, koji pored svoga evropskog karaktera ima i poseban značaj za srpski narod, na koga se ovaj mir posredno odnosio« (str. 3). Valja primijetiti, da se Požarevački mir nije odnosio posredno ili neposredno samo na srpski narod, a činjenica je, da u dnevniku ima govora i o drugim narodima i krajevima koji su danas u sklopu naše zajednice.

Pešić opisuje ono, što je mogao vidjeti kao sporedan i nimalo odlučujući faktor na kongresu. Kod njega su zabilježeni akcidentalni podaci, kao na pr. stizanje i protokolarni posjeti pojedinih predstavnika, međusobni posjeti i ručkovi, igranje »ghiorulmes-a«, međusobno trgovanje, razmjena novca, obiteljske vijesti, Tijelovska procesija na pustari, samoubijstvo doktora Timonija u Carigradu, razgovori pod šatorima, autorovo ustajanje i lijezanje, lijepo i toplo vrijeme, zdravlje i sl. Ti podaci doista dočaravaju atmosferu života kongresnih učesnika na toj pustari, u dokonim časovima.

U opisivanju konferencija, na kojima je prisustvovao, i onoga što je čuo o predmetu raspravljanja na konferencijama, na kojima nije bio prisutan, kao i o drugim događajima Pešić donosi nešto novih podataka, koji proširuju i dopunjuju dosadašnje znanje o kongresu. Iako se tu ne radi o bitno novim podacima, koji bi izmijenili dosadašnje znanje o njemu, barem ne u glavnim crtama, ipak su oni vrijedni, jer možemo preko njih kontrolirati druge izvore. Izdavač je dobro učinio, što je nove podatke iznio i komparirao. Preko njih se zapravo vidi, u čemu se sastoji vrijednost dnevnika. To su, između ostalih, na pr.:

Opis ceremonija prilikom početka kongresa. Turci su se poslije kratkog nećakanja, prvi uputili u kongresni šator. Opisivane uzajamnih čašćenja (zapis od 5. VI).

Na četvrtoj konferenciji od 17. VI. (podaci su ubilježeni 21. VI) Austrijanci su postavili zahtjeve, a) koje su Turci uvažili: vraćanje Austriji Bosanskog Novog na Uni i uključenje Poljske u mirovne pregovore, i b) koje oni nisu uvažili: vraćanje Austriji Bihaća, te pripojenje Vlaške i Moldavske.

Na šestoj konferenciji (26. VI. dnevnika) Turci i Austrijanci su se sporazu-

mjeli, da Turska država i Dubrovačka republika međusobno graniče granicom od 1699. Mlečani će biti zadovoljni na drugoj strani.

Na sedmoj konferenciji (29. VI. dnevnika) uvedeni su Dubrovčani na konferenciju, na kojoj su saslušani njihovi prijedlozi. U njihovim nastojanjima pomagali su ih Austrijanci i Turci. Taj podatak bilježi isključivo Pešić.

Na osmoj konferenciji (10. VII. dnevnika) Turci nisu pristali, da kažnjavaju ulcinjske gusare, ako budu napadali carske brodove, nadalje da naslov »uzvišeno carstvo« promijene u »otomansko carstvo«, niti da priznaju savez i vječnu obrambenu ligu između Austrije, Poljske i Venecije.

U pogledu kronologije Pešić datira treću konferenciju na 14. VII., a Bianchi i dr. na 15. VI., ne zna za konferenciju od 23. VI., koju Bianchi spominje. Prigovor izdavača, da Bianchi datira svršetak mirovnog kongresa na 21. kolovoza, a ne na 21. srpnja, nije umjesan, jer se očito radi o štamparskoj pogrešci, budući da Bianchi u dokumentima svuda navodi 21. srpnja.

Ostali podaci detaljnijeg su karaktera i nemaju osobite važnosti za glavni tok događaja.

Povijesna vrijednost dnevnika je nesumnjiva pa će njegovo izdavanje naići na zanimanje i van granica naših naroda.

Josip Lučić

VASO PELAGIĆ, IZABRANI SPISI I. IZDANJE »SVJETLOSTI«, SARAJEVO. UR. SLAVKO MIČANOVIĆ I RISTO BESAHOVIĆ. PREDGOVOR NAPISAO SLAVKO MIČANOVIĆ

U zbirku izabranih spisa Pelagićevih, koji su nedavno izašli u seriji »Pisci Bosne i Hercegovine«, ušli su uglavnom radovi koji se odnose na njegovu djelatnost u Bosni i Hercegovini, kao i oni spisi u kojima daje ocjenu prilika u njoj. Ma da je ovakvim izborom opseg P-eva djela znatno sužen, redakcija je ipak uspjela da čitalac dobije plastičnu sliku o njegovoj djelatnosti u ovim krajevima. Knjiga je podijeljena u tri poglavlja: »Iz djela o Bosni i Hercegovini«, »Autobiografski odlomci« i »Pisma«.

U prvom poglavlju uzeta je za osnovu građa iz njegove knjige »Istorija bosansko-hercegovačke bune«, iz koje su odijeljeni odlomci za pojedine historijske periode, pa s nekim drugim tekstovima predstavljaju zasebne cjeline. Za prikaz prilika pod tur-

skom upravom redakcija se poslužila pored materijala iz »Istorije bosansko-hercegovačke bune« i njegovim proglasom »Srbima u Turskoj« (objavljen na Cetinju 1871) kao i radom »Garantima Turske« (objavljen 1872).

Period ustanka 1875—78 prikazan je na osnovu nekih izdvojenih poglavlja iz »Istorije bune« koji su važniji za ilustraciju P-evih subjektivnih mišljenja o buni, nego za prikaz samog njezina toka. Za prikaz prilika pod austro-ugarskom okupacijom uzeti su, pored odlomaka iz pomenute knjige, uglavnom članci u kojima P. daje oštru kritiku okupacije: »Austrija kao civilizator u Bosni i Hercegovini« (objavljen u decembru 1878), »Javno pismo Gladstone-u, engleskom ministru spoljnih poslova« (objavljeno 1881), »Bosansko-hercegovačka spomenica upravljena na neprijatelje slobode i pravde, parlamente i uopšte sve zastupnike naroda i javnog mišljenja« (objavljena 1881). Kako osnov ovom prikazu predstavlja uglavnom »Istorija bosansko-hercegovačke bune«, čitalac bi dobio istu sliku o P-ovoj djelatnosti u Bosni i njegovim ocjenama prilika u njoj, da je zadržana cjelovitost toga djela. Ovakvo je ono razbijeno i izdijeljeno na nekoliko perioda, pa se na prvi pogled i ne vidi da se radi o monografijskoj cjelini.

U drugom poglavlju: »Autobiografski odlomci« uzet je za osnovu dio iz P-eve Autobiografije, koja je sačuvana fragmentarno, kao i neki odlomci iz djela »Putovanje unakrst oko cijele zemlje« (štampano 1874). Dodan je i odlomak iz njegova djela »Pokušaji za narodno i lično unapređenje« kao i članak »,Uglednom profesoru« u obraz« (objavljen u beogradskim »Malim novinama« 1895). Iz tih tekstova ne može se dobiti potpuna slika o životu P-evu, jer su podaci u njima ograničeni i oskudni, a odnose se na radove, koje P. piše sam o sebi. Redakcija i sama navodi da su neki datumi u njima netočni i proturječni.

Na posljednjem mjestu objavljena je zbirka P-evih pisama. Većina od njih upućena su »Matici srpskoj« u Novi Sad radi nabavke ili štampanja knjiga, zatim njegovom prijatelju Kosti Ugriniću i drugima. Pisma su pisana na brzinu i nesređeno, a donesena su u ovoj zbirci bez korekture jezičnih i gramatičkih pogrešaka (što s ostalim tekstovima u knjiži nije učinjeno). Puna su dragocjenih podataka o djelatnosti P-a, pretežno prosvjetnoj, pa se iz njih može dobiti živa predodžba o njegovom liku.

U prvu knjigu »Izabranih spisa« nisu ušli odlomci iz djela, koja se odnose na P-evu djelatnost na širenju socijalističkih ideja.

Knjiga je popraćena opširnim predgovorom i dobrim napomenama.

Milorad Ekmečić

EKONOMISTI XVII. i XVIII. STOLJEĆA IZDANJE KULTURE, ZAGREB, 1952.

Izdavačko poduzeće »Kultura« poduhvatilo se da našu ekonomsku literaturu, uostalom vrlo siromašnu prijevodima iz strane literature, obogati nizom prijevoda standardnih djela iz područja političke ekonomije.

Kao prva u nizu ovih izdanja izašla je u redakciji Dr. Slobodana Štampara, knjiga »Ekonomisti XVII. i XVIII. stoljeća«. Knjiga sadrži uvodnu raspravu redaktora »Razvoj političke ekonomije do Adama Smitha« (104 str.) i prijevode djela A. Serre, W. Pettya, P. Boisguilleberta, F. Quesnaya i A. R. J. Turgota. Drugim riječima, knjiga obuhvaća razdoblje merkantilizma i početak klasične škole u Engleskoj (Petty) i Francuskoj (Boisguillebert i fiziokratu).

U svojoj studiji »Razvoj političke ekonomije do Adama Smitha« Sl. Štampar daje kritički prikaz razvitka svjetske privrede od konca XVI. do XVIII. v. i njime uvjetovanog razvitka političko-ekonomske nauke od merkantilista do Smitha.

Kapitalističkom načinu proizvodnje prethodi historijski funkcioniranje kapitala u oblasti trgovine, t. j. razdoblje samostalnoga trgovačkog kapitala; merkantilizam je njegov ideološki izraz. Kako je kapital postojao u trgovini, akumulacija novca (monetarni problemi) i metodi njegovog sticanja čine osnovnu tematiku, kojom se bave merkantilistički pisci. Dok su skolastici — saobrazno feudalnom sistemu prirodne privrede i ograničene razmjene — smatrali novac samo posrednikom u razmjeni upotrebnih vrijednosti, a njihovo pribavljanje kao osnovnu svrhu ekonomske djelatnosti, merkantilisti — izražavajući nazore trgovačke buržoazije — smatrali su novac jedinim bogatstvom, a njegovo sticanje ciljem privredne aktivnosti. Buržoazija je — već u svom začetku — razumjela, da je tajna njezine moći u posjedovanju općeg ekvivalenta.

Buržoazija je, boreći se protiv feudalnog poretka, našla saveznika u apsolutnoj monarhiji, koja je težila da skrši feudalni

separatizam i obrazuje centraliziranu državu. Politički centralizam išao je uporedo sa stvaranjem privrednog jedinstva; buržoaziji je odgovaralo takvo obrazovanje jedinstvenoga nacionalnog tržišta, i ona se potrudila da ga uz pomoć kraljevske vlasti monopolizira za sebe. Zato je merkantilizam ne samo teoretski izraz težnja trgovačke buržoazije, nego i politika apsolutne monarhije, koja je, dajući vlastitoj buržoaziji monopol na državnom području (zaštitne carine!), jačala ekonomsku bazu svoje političke moći.

Trgovačka buržoazija jedne zemlje, koja nije posjedovala rudnike zlata i srebra, mogla je povećati svoje novčano bogatstvo samo kroz vanjsku trgovinu, nastojeći da zlato ili srebro što više ulazi u državu, a da iz nje ne izlazi. Metodi, kojima su merkantilisti nastojali povećati akumulaciju novca u zemlji, bili su različiti. Uglavnom prevladavaju dvije težnje, karakteristične za dva razdoblja: u ranom merkantilizmu (monetarni sistem) nastojalo se, putem zakona, zabraniti svaki izvoz novca iz zemlje, poticati vlastiti izvoz robe, a onemogućivati uvoz tuđe robe; razvijeni merkantilizam (sistem trgovinske bilance) dopuštao je izvoz novca i uvoz strane robe, ali samo, ako je to imalo za svrhu povećanje vlastitog izvoza, tako da trgovinska bilanca bude svakako aktivna; zato je naročito preporučan uvoz sirovina i razvoj vlastite prerađivačke industrije (manufaktura), zabranjivanje uvoza gotove strane robe. Kako vidimo, razvitak kapitalističkih manufaktura našao je svoj teoretski odraz već u učenju razvijenog merkantilizma.

Merkantilističke ideje vladale su od druge polovine XV. do XVII., a negdje i do XVIII. vijeka. Nalazimo ih u spisima mnogih pisaca iz toga doba, gotovo u svim evropskim državama. Iako među merkantilistima ima poznatijih autora (na pr. Mun), izbor je — pri uređivanju ove antologije — pao na Serru, budući da su — kako se ističe u pogovoru izdavača — Munova djela po opsegu veća, nego što je dopuštao predviđeni opseg knjige.

Spis Antonia Serre »Kratka rasprava o uzrocima, koji mogu izazvati obilje zlata i srebra u kraljevinama, u kojima nema rudnika, s primjenom na napuljsku kraljevinu« dovršen je 1613. Karakteristično je za nj, što Serra, kritikujući de Santiso-vo djelo o reformi mjeničnog tečaja, daje kritiku monetarnog sistema i iznosi ideje karakteristične za razvijeni merkantilizam

(t. j. karakteristične za pristalice sistema trgovinske bilance); kod Serre, dakle, nalazimo već one ideje, koje je kasnije razvijao Mun. Izlažući svoje poglede, Serra upoređuje privrednu politiku Venecije s privrednom politikom napuljske kraljevine koja je tada bila pod gospodstvom Španije, t. j. upoređuje privredni sistem jedne tada napredne republike trgovačke buržoazije s privrednim sistemom apsolutističko-feudalne monarhije. Samo djelo je, dakle, interesantno ne samo sa stanovišta ekonomske teorije i historije, već i kao dokumenat političke historije toga vremena.

Serra stoji na stanovištu, da u napuljskoj kraljevini — iako ona izvozi poljoprivredne proizvode — postoji nestašica novca, budući da je uvoz kraljevine veći od njezinog izvoza; naime, rukotvorstva (t. j. prerađivačka industrija) su slabo razvijena, te se ta roba uvozi; a ukoliko su rukotvorstva i razvijena, vode ih stranci, koji svoju zaradu, t. j. svoje prihode iznose — preko izvoza — iz zemlje; tako se izvozi roba, koja — budući da predstavlja dohodak stranaca — ne povlači uvoz novca. Zato Serra preporuča: 1) unapređenje rukotvorstava i 2) da domaće stanovništvo nastoji u toj privrednoj grani potisnuti strance. Suprotno Napulju, u Veneciji ima u obilju novca, iako je ona prisiljena da uvozi životne namirnice; ali, u njoj je razvijena prerađivačka industrija, stanovništvo je marljivo i štedljivo, i, napokon, promet robe je velik, a naročito je razvijena tranzitna trgovina. Tako Venecija osigurava sebi veći priliv novca od odliva, iako je izvoz novca dopušten, a Napulj pati od stalne nestašice novca, iako je izvoz plemenitih metala zabranjen.

Kad je kapitalistički sistem počeo da se učvršćuje na području proizvodnje, kad su industrijske zemlje, u prvom redu Engleska, počele da potiskuju trgovačke nacije (Holandiju), interes ekonomske nauke postepeno prelazi s područja prometa na područje proizvodnje; politička ekonomija napušta proučavanje pojava prometa, t. j. površinskih pojava kapitalističkog društva, i prelazi na izučavanje suštine kapitalističkoga privrednog sistema, tj. na izučavanje kapitalističkoga proizvodnog procesa.

Koncem XVI. i početkom XVII. v. Engleska je ušla u red privredno najjačih zemalja; stvaranje kapitalističkoga zemljišnog veleposjeda, prijelaz sa cehovska na kapitalističku manufakturnu proizvodnju, nagli razvoj unutrašnje i vanjske trgovine

omogućili su joj da potisne svoje konkurente. S druge strane, taj privredni razvoj protivurječio je mjerama merkantilističke politike, koja je svojim monopolnim karakterom postavljala niz ograničenja; on je tražio njihovo ukidanje.

U tim društvenim uslovima pisao je William Petty (1623—1687). Premda ćemo u njegovim djelima naići na odjeke starih, merkantilističkih shvatanja, on je navijestio novo doba u historiji potiliske ekonomije: pojavu engleske klasične škole.

Već kod Pettya nalazimo averziju prema državnoj intervenciji u privrednom području, ideju *laissez-faire* i prirodnog poretka u privredi, koji će kasnije biti okosnica sistema klasične političke ekonomije. Petty je političkoj ekonomiji dao bazu, polaznu točku za daljnja zaključivanja: on je udario temelje radnoj teoriji vrijednosti. Na teoriji vrijednosti (koja nije sasvim slobodna od merkantilističkih naziranja) Petty bazira svoje učenje o novcu i cijenama; tako on stavlja monetarnu problematiku na čvrste temelje, koje dotadašnje merkantilističke učenje nije uspjelo da izgradi. Svojom teorijom novca — a novac je za njega vrsta robe — Petty ruši dotadanje merkantilističke nazore. Novca u nekom društvu, u datim prilikama, može biti i suviše; to je tada, kada ga je više, no što ga promet zahtijeva. U tome se Petty potpuno razilazi s merkantilistima, za koje je novac jedino bogatstvo i nikad nije jednoj zemlji suvišan.

Budući da je Petty pisao u vrijeme, kad je Engleska tek ulazila u novi društveni poredak, na njegovom se učenju odražava utjecaj staroga feudalnog sistema. Njemu je renta osnovni oblik viška vrijednosti; kamatu, koja je također oblik viška vrijednosti, izvodi on iz rente. Kapital, umjesto da se ulaže u zemlju i donosi rentu, daje se na zajam i donosi kamatu. Profit Petty ne tretira kao dio viška vrijednosti; on mu je vrsta najamnine, nagrada za rad kapitaliste.

U ovoj zbirci nalaze se prijevodi dvaju Pettyevih djela. »Rasprava o porezima i kontribucijama«, objavljena 1652, najsistematičnije je njegovo djelo. Govoreći o različitim vrstama poreza, obzirom na Irsku, Petty govori u tom dielu gotovo o svima važnijim ekonomskim problemima: o vrijednosti, novcu i monetarnim pitanjima. cijen, renti, kamatama, cijeni zemlje, nadnici, profitu, stanovništvu, monopolima i t. d.

Spis »Nešto o novcu«, objavljen 1683, po opsegu je malen, ali po pitanjima, koja obrađuje, vrlo značajan, budući da Petty daje u njemu kritiku merkantilističkih nazora o novcu. Taj spis, upoređen s ranijim njegovim djelima, pokazuje, kako se Petty vremenom sve više oslobađao merkantilističkih naziranja i sve im više oponirao.

Prijelaz od merkantilizma do klasične škole u Engleskoj je blag i postepen; između merkantilista i Smitha nalazi se Petty kao posrednik. U Francuskoj je razvoj političko-ekonomske misli praćen žesćim kontrastima; naročite prilike uvjetovale su, da se francuska klasična politička ekonomija razvila kao žestoka opozicija dotadašnjem merkantilističkom učenju i praksi; ona je nastala iz kritike tada postojećeg ekonomskog stanja.

Za vlade Louisa XIV. ekonomska politika Francuske išla je za unapređenjem industrije i vanjske trgovine; ove obje privredne grane favorizirane su na račun zemljoradnje. S druge strane, veliki izdaci dvora i troškovi za vojsku doveli su do vanrednog povećanja poreza, koji su uglavnom plaćale seljačke mase. Colbertova merkantilistička politika, koja je išla za stimuliranjem razvitka industrije, održavala je vrlo niske cijene žita: izvoz žita bio je zabranjivan, a uvoz dopuštan. Tako je glavna privredna grana Francuske, poljoprivreda, dovedena u očajno stanje. Kako je Engleska, kao industrijska i trgovačka sila, potisnula Francusku, neuspjeh Colbertove politike bio je još očitiji. U tim prilikama francuska politička ekonomija vidi u Colbertovoj merkantilističkoj politici glavnog krivca za postojeće stanje u zemlji i traži izlaz u povratku na staro, tj. na politiku Henrika IV., odnosno njegovog ministra Sullya; teži se favoriziranju zemljoradnje, koju je bila merkantilistička politika apsolutističke države toliko zanemarila. U francuskoj političkoj ekonomiji toga vremena (konac XVII. i XVIII. st.) ove ideje nalaze svoje pobornike u Boisguillebertu i fiziokratima.

Boisguillebert (1646—1714) kritikuje vladu Louisa XIV. i ekonomsku politiku Colberta, optužujući ih da su uzrokovali bijedu seljačkih masa. Poljoprivreda je za Boisguilleberta osnovna privredna grana; o njezinom blagostanju zavisi blagostanje svih društvenih klasa. Da bi se popravilo stanje u poljoprivredi, on zahtijeva ukidanje državnog intervencionizma na području privrede; on je protiv zabrane izvoza žita, ograničenja unutrašnjeg

prometa žitom i sličnih mjera. Sloboda na privrednom području prvi je uslov prosperiteta. Pod utjecajem racionalističke filozofije i škole prirodnog prava u političku ekonomiju prodire ideja prirodnog porotka u privredi, koja dolazi do izražaja već u Boisguillebertovim spisima. Ona je još više precizirana kod fiziokrata, gdje je — pod utjecajem teoloških naziranja — dobila specifično značenje.

Bijeda seljačkih masa u Francuskoj bila je uvjetovana, s jedne strane, visokim porezima, a s druge, prijelazom s naturalnih na novčana plaćanja. Ovo, kao i reakcija protiv merkantilističkih nazora uopće, uvjetovala je Boisguillebertovu averziju prema novcu, koji on naziva »zločinačkim talogom« i koji okrivljuje za sva zla.

Boisguillebert je napisao mnoge političko-ekonomske rasprave; u njima često ponavlja iste ideje. U ovoj se zbirci nalazi prijevod »Rasprave o prirodi bogatstva, novca i poreza«, koja je jedno od njegovih najznačajnijih djela.

Fiziokrati su ovdje predstavljeni djelima François Quesnaya (1694—1774); to je logično, budući da ostali pisci ove škole, izuzev Turgota, samo ponavljaju i populariziraju ideje svog učitelja. Kao reakciju na merkantilistički intervencionizam i voluntarizam Quesnay ističe, da društvom i privredom vladaju prirodni zakoni, kao što vladaju i anorganskim i organskim svijetom; prirodni poredak postoji uz dati pozitivni poredak, i nužno je, da se drugi uskladi prema prvome. Zato on odbija državnu intervenciju i zahtijeva slobodu privrednog djelovanja. Sloboda trgovine čini mu se, kao i Boisguillebertu, uslovom za napredak poljoprivrede, koju on također smatra osnovnom privrednom granom. Jedina poljoprivreda je, po Quesnayu, proizvodnja: samo ona donosi čisti prinos (produit-net), tj. višak nad troškovima proizvodnje, odnosno više materije no što je bilo uloženo u proces proizvodnje. Industrija prerađuje ono što već postoji; ona sirovinama dodaje samo vrijednost uloženi nadnica; zato je sterilna. Uz ove dvije klase, poljoprivrednike-proizvođače i sterilnu klasu, postoji u društvu još i klasa zemljovalasnika, koja ne učestvuje u proizvodnom procesu. Njoj klasa poljoprivrednika plaća čisti prinos (tj. rentu), kao cijenu za korišćenje zemlje. Postojanje takvih socijalnih odnosa Quesnay opravdava time, što su vlasnici bili prvi obrađivači, tj. što su izvršili prve in-

vesticije u zemlju i tako je priveli kulturi.

U svojoj »Ekonomskoj tablici« Quesnay je dao prvi prikaz društvene reprodukcije kapitala; on pokazuje, kako tri društvene klase troše svoje dohotke i obnavljaju uslove za novi proces reprodukcije.

Od Quesnayovih djela u zbirci su preveđena tri najznačajnija: »Prirodno pravo« (1765); »Analiza ekonomske tablice« ((1758), najvažnije i najpoznatije njegovo djelo, te »Važne primjedbe«, koje se odnose na ekonomsku tablicu; »Opća načela ekonomske vlade u nekom agrarnom kraljevstvu i primjedbe na ta načela« (1758).

Od njegovih učenika Turgot (1727—1781) je najsamostalniji i najviše se udaljava od svog učitelja. Dok se u Quesnay² ovom sistemu osjećaju jaki zaostaci feudalnih shvatanja (na pr.: renta kao jedini oblik viška vrijednosti), »fiziokratski sistem dobiva kod Turgota jasno kapitalistički karakter, i u njegovom učenju gube se svi feudalni elementi i ostaci« (Štampar, Razvoj političke ekonomije do Adama Smitha, str. 98).

Pošavši dalje od svog učitelja, Turgot istovremeno otkriva slabe strane fiziokratskog sistema. Njegova klasna podjela društva je zrelija od Quesnayove; među proizvođačima razlikuje on zakupnike-preduzetnike od najamnih radnika. To ga je shvatanje dovelo do uvođenja kategorije profita, koji izvodi iz kamate, a ovu iz rente.

Dok je u francuskoj ekonomskoj teoriji Boisguillebert stajao na stanovištu radne teorije vrijednosti, Quesnay određuje vrijednost troškovima proizvodnje, a Turgot daje pojmu vrijednosti psihološko tumačenje; shvaćanje pojma vrijednosti kod prve dvojice pisaca je objektivističko, a Turgotova je teorija vrijednosti subjektivistička.

Turgot je u ovoj zbirci predstavljen svojim najznačajnijim ekonomskim spisom »Razmatranja o postanku i raspodjeli bogatstva«, koji je prvi put objavljen 1769—70.

U zbirci »Economisti XVII. i XVIII. stoljeća« dati su prijevodi pojedinih djela i rasprava u cjelini; time je izbjegnuto proizvoljno odabiranje pojedinih pasusa, a slika pisca i njegovog načina rezonovanja je vjernija.

Pored vlastite uvodne rasprave dr. Štampar je izradio prijevode Pettyevih, Quesnayovih i Turgotovih spisa. Spis A. Serre preveli su M. Duboković i M. Ive-

ta, a Boisguilleberta je prevela ing. N. Czekalius.

Prijevodni djela navedenih pisaca, kao i uvodna rasprava redaktora dra. S. Stampara, bez sumnje su znatan doprinos našoj ekonomskoj literaturi. Time je započeo veliki posao, koji želimo da se uspješno završi: posao oko davanja našem narodu, na našem jeziku, standardnih djela svjetske političko-ekonomske literature.

D. Nešić

R. WITTRAM, PETERS DES GROSSEN VERHÄLTNIS ZUR RELIGION UND DEN KIRCHEN GLAUBE, VERNUNFT, LEIDENSCHAFT

Historische Zeitschrift, sv. 173/2, 1952, str. 261—296.

Autor objašnjava odnos Petra Velikoga prema religiji i crkvama u prvom redu na osnovu pažljivog studija Petrove ličnosti. Na ovaj pravac autorova ispitivanja upućuje i podnaslov: Vjera, razum, strast. Tragajući za ličnošću Petra, koji je u Rusiji svoga vremena značio pojavu naprednog čovjeka u zaostalom društvu — u odnosu prema Evropi — nije čudo, da autor nije iscrpnije registrirao izvjesne službene i diplomatske odnose Petra s crkvama u Evropi (Rim, Engleska). Iako je svoje sudove u mnogim pitanjima odvagao uz pomoć opsežne literature, ipak nije upotrebio svu literaturu o svome predmetu; sam kaže, da nije mogao doći do knjige E. Šmura, *Snošenija Rossii s papskim prestolom v carstvovanie Petra Velikago*, Beograd 1929, a ne citira nigdje ni knjigu dra Ivana Markovića, *I Slavi ed i papi*, Zagreb 1897 (hrv. prijevod 1903-04 u 2 sv.).

Autor želi da pokaže uz ostalo, kako je Petar po svome mišljenju i postupcima, prije svega u pitanjima vjere, bio praslika modernog čovjeka. Takvo traganje za pravim likom Petrovim odvađa se temeljito od Markovićeve slike o njemu. Prema Markovićevoj informaciji o Petrovu prepadu na unijatsku crkvu i svećenstvo u Polocku 1705 (Marković o. c. II, str. 132), moglo bi se zaključiti, da je Petar bio fanatični pristaša pravoslavlja. Marković nimalo ne vodi računa o »sinodu pijanica«, koji je Petar osnovao i zbog toga, da bi se rugao također običajima ruske crkve. W., sa svoje strane, nipošto ne tvrdi, da bi Petrovo izrugivanje ruskim crkvenim običajima isključivalo njegovu privrženost upravo pravoslavnoj crkvi; on

vrlo umjesno iznosi i političke razloge za takav Petrov stav, njegovu želju za utjecajem na čitavom području istočne crkve. Sam Marković navodi Petrovu ispriku, da je krvavi prepad u Polocku učinio u pijanome stanju, pa se taj ispad u takvu slučajaju uistinu ne može ni uzeti kao posljednje mjerilo za Petrov odnos prema katolicizmu i unijatstvu u smislu neprijateljstva, koje bi bilo neke druge, a ne političke prirode. Drugim riječima, Markovićev podatak ne ruši W-ovu koncepciju: da je car pristajao uz pravoslavlje zato, jer je, i ne samo u tome pitanju, bio sklon, da se prilagodi ruskoj narodnoj i državnoj tradiciji. Inače, Markoviću i nije bio cilj da dade bilo politički, bilo duhovni lik vladara, o kojima piše, pa to donekle opravdava njegov ponešto kroničarski rad.

Kao što je rečeno, W. je Petra ocijenio drugačije. Po njemu, to je snažna ličnost, sklona da se igra svojim ličnim, suštinskim problemima: Petar vjeruje u Boga i ruga mu se. Kolkogod rasuđivanje W-ovo, osobito o tom pitanju (str. 268), ima posve karakter psihološkog rješenja, koje samo po sebi ne objašnjava i ne može objasniti sva pitanja oko Petrove religioznosti, ovo rasuđivanje predstavlja posebnu vrijednost studije. Ne samo zato, što autor zna i upozorava na to, »da su historičari s osobitom dosljednošću prelazili preko Petrovih vjerskih nazora«, pa je W-ova studija u tom pogledu pokušaj rješenja jednoga naučnog problema. On, uostalom, ne smatra, da bi taj problem bio riješen njegovim objašnjenjima; za nj je »Petrov religiozni stav još uvijek jedna od najvećih zagonetki historije« (264), i to »teško rješiva« (str. 264, bilj. 4). Uza sve to, držim, da je psihološka analiza Petrova »modernizma« uspjela i da je na mjestu. Petar je, na ogromnome planu, uistinu modernizirao Rusiju. Baš kao što se često s pomoću nasilja hvatao u koštac sa stvarnošću oko sebe, bilo je i njegovo raščišćavanje sa samim sobom također praćeno nasilnim, barbarskim postupcima i činima. Taj čovjek od akcije nije se u prvom redu misaono, već akcijom, kako upozorava W., (str. 270), borio oko problema svog odnosa prema onome, što je osjećao i spoznao kao »božansko« u sebi i oko sebe. Zbog Petrove prosvijećenosti i snage duha, starinske ceremonije ruske crkve, kakvu je on zatekao, bile su najmanje dorasle, da izraze njegov doživljaj vjere. I zato, premda ne sa-

m o zato, postale su te ceremonije predmet neobuzdanog lakrdijašenja, tipičnog za Petra. Čitav prvi dio rasprave posvećen je pitanju oko Petrova religioznog osjećanja u vezi s osnutkom i djelima »sinoda pijanih«. Autor ne samo da se slaže s mišljenjima, da postojanje »sinoda pijanih« nije dokaz za Petrovu nereligioznost (str. 267, bilj. 3), već, očito, misli, da se može shvatiti kao dokaz Petrove religioznosti (str. 268).

U daljim odsjecima radnje, autor će navesti novih dokaza u prilog svome mišljenju, da je Petar vjerovao. Ti su odsjeci, međutim, s prvim ponešto na silu povezani. Autor je povezoao pitanje religije kod Petra s pitanjem njegova odnosa prema ruskoj crkvi. No tu Petar biva u velikoj mjeri osvijetljen prije svega kao političar. Točno je, da je i u prvome dijelu rasprave, gdje je težište na Petrovoj religioznosti, uzeto u obzir više vanjskih momenata, koji su utjecali na formiranje Petrova religioznog osjećanja (odgoj u mladosti), odnosno na stvaranje »sinoda pijanih« 1691/2 (Petrova reakcija na neuspjeh njegova kandidata pri izboru patrijarha 1690; želja da ponizi rusko svećenstvo i smanji mu tako utjecaj i moć; njegov odnos prema pijanstvu). No prvi je dio rasprava o Petru-čovjeku, a svi ostali (3—4) o reformatoru i državniku. Da bi se prvi dio povezoao potpuno i uspješno s ostalima, trebalo je uzeti u obzir čitavo Petrovo životno djelo. Zatim je trebalo relativno neodređeno formuliранu autorovu tezu o Petrovoj religioznosti, prije svega u vezi sa »sinodom pijanih«, poduprijeti dokumentima »sinoda pijanih« u većem broju, no što to autor čini. Nesumnjiva je zasluga, što on u prilog svoje teze iznosi pisma »sinodskih« članova, koja nitko prije njega nije objelodanio. Ipak, takvih dokaza nema dovoljno, i lako se dolazi do misli, da je autor »religioznu« temu proširio na »crkvenu«, da bi za tezu našao dokaza, kojih na njenom pravom području uopće nema, ili ih bar nema dovoljno. Zato je ispitivanje Petrove crkvene politike negativni prinos autorovoj tezi, jer ti podaci doduše ne opovrgavaju pretpostavku o Petrovoj religioznosti, ali je nipošto ne potkrepljuju. Pogotovo ne u smislu »individualizirane religioznosti«, o čemu je autor progovorio već u početku svoga rada, i što nesumnjivo predstavlja njegov originalni prinos ispitivanju problema. Tako ništa nova o karakteru Petrove religioznosti ne kazuju i

ne mogu kazati konstatacije, kao na pr., da Petrov put u inozemstvo 1697/8 nije vjerojatno utjecao na nj u smislu religiozne indiferentnosti (str. 271). Zatim — to, što Petar govori o božjoj pomoći u vezi s bitkom kod Nöteborga (u pismu knezu Musin-Puškinu 1702, str. 275), nimalo ne objašnjava, zašto je zapravo Petar osnovao »sinod pijanih«. Isto tako ni činjenica, da je »najdublji Petrov zahvat na području ruskoga crkvenog života« (obustava patrijaršijske časti i novo uređenje imovinskih prilika u samostanima), učinjen »zbog političkih potreba«, ne osvjetliava intimni Petrov problem. Ponavljam, Petrova crkvena politika, sama po sebi, nije u stanju da osvijetli njegov religiozni problem. Ipak je, dakako, autor imao pravo, da odgovor na pitanje o Petrovoj religioznosti traži na području njegove crkvene politike. Držim, da je rezultat drugačiji, no što sam autor smatra, da je to istraživanje otkrilo, da za Petra zapravo religiozni problem nije bio i crkveni, odnosno, da je crkveno pitanje za nj bilo u prvome redu političko.

Autor, vjeran postavljenoj zadaći, traži Petrova religiozna shvaćanja u svima njegovim aktima, koja se odnose na vjerski život. Politički je cilj tih akata jasan; gotovo, da se on nameće i kao primaran. Zato autor na tragu Petrovih etičko-religioznih koncepcija mora govoriti o »ambivalentnosti«, usporednom postojanju političkih i moralnih ciljeva, čak i onda, kad ne može ili ne želi, da pored očitog političkog cilja dokaže i moralno-religiozni cilj (ruske misije za pokrštavanje u Sibiru i Kini, str. 282/3).

Petrov edikt o toleranciji od 1702 autor smatra vjernim odrazom najintimnijeg careva raspoloženja. Marković taj edikt smatra u prvom redu političkim aktom u skladu s općim carevim reformnim težnjama (privučni strance u Rusiju; II, str. 133). Kao »Werbungsmanifest« spominje ga i autor, kao što i druge, analogne careve postupke povezuje s njegovim političkim ciljevima (odnos prema raskolnicima, protestantima u osvojenoj Livoniji i Estonskoj, mješovitim brakovima s nepravoslavnima). W. govori o »državnim potrebama«. No, za razliku od Markovića, koji Petra shvaća kao fanatičnog istočnjaka, on upozorava na utjecaj crkvenih prilika na Zapadu kod Petra i poziva se na neke careve izvještaje o slobodi vjerovanja (str. 278). Autor konstatira utjecaj Zapada, i to upravo u smislu vjerske tolerancije, a ne

otpadništva ili indiferentizma. Zapad je djelovao ne kao uzor ili primjer, već kao fenomen i činjenica.

Ova partija, koja se odnosi na edikt o toleranciji, kao prilog poznavanju naprednih Petrovih vjerskih shvaćanja, razmjerno je u raspravi W-a najbolje dokumentirana.

U vezi s »Duhovnim reglementom« iz 1721, kojim je Petar drugim promjenama u ruskoj crkvi dodao još i novi vrhovni organ — Sveti sinod, W. misli, da među razloge toga čina treba osim političkih, ratnih i financijskih ubrojiti također Petrovu brigu za moralni odgoj naroda. To bi bilo u skladu, kako W. drži, s Petrovom religioznošću i uvjerenjem da je upravo crkva pozvana da odgaja narod. Tako su, ističe W., sve evropske države toga vremena i »javna mišljenja« shvaćala ulogu crkve (str. 262). Petar nije bio »slobodouman u modernome smislu« — pobija W. Brücknera, navodeći njegove riječi (str. 278, bilj. 2). No Petar je, misli W., želio doduše poslušnu, ali i prosvijećenu crkvu. To svoje mišljenje autor potkrepljuje djelomičnom analizom Reglementa. Pritom konstatira utjecaj protestantizma i ranog prosvjetiteljstva na oba autora ovog spisa: njegova sastavljača Teofana Prokopovića i cara, izdavača i suradnika. Smatra, da taj utjecaj nije bio bitan, budući da je iskorišten u smislu »racionaliziranja i moralnog uzdizanja« domaće vjere i crkve. Misli, da je Reglement imao da prenese na crkvu i narod ono, što je Petar sam spoznao na području etičkog i religioznog. Put prema tim spoznajama bio je, po W-u, i »sinod pijanih«, što on naziva Petrovim načinom »subjektiviziranja pobožnosti«. Ovo »individualiziranje i subjektiviziranje pobožnosti« bilo je napredna tendencija u svome vremenu; ona je isto tako svojstvena Petrovim religioznim shvaćanjima kao i protestantskim. I kod luteranstva i kod Petra moderna je, jer hoće da pokrene individualne duhovne snage s jedne strane. Taj smjer u Petrovoj crkvenoj reformi W. napose ističe, spominjući Petrov »Katekizam za djecu«, koji zabranjuje praznovjerje i čašćenje svetaca i koji je pruski poslanik nazvao »posve luteranskim«. Spomenuta tendencija moderna je nadalje i po svome političkom cilju, težnjom za organizacijom i državnom kontrolom nad važnim društvenim organom — crkvom. Inače, protestantska vjerska i politička shvaćanja, po W-u, samo su najbolje poslužila zadacima, koje je reformator htio da riješi.

Slijedeći jasan politički i moralni cilj, s obzirom na državu i narod, Petar je, drži W., ostao dosljedan sebi do kraja života. Godinu dana prije smrti, 1724, Petar u nacrtu programa za proslavu svojih pobjeda naziva te pobjede božjim čudom. W. donosi tekst tog nacрта, koji je prava oda bogu i može se lako tumačiti kao ispovijedanje vjere. W. to i čini, i to je posljednja karika u suvislom nizu njegovih dokaza i nagadaanja o Petru kao — kako on misli — u suštini religioznom čovjeku. Pitanje je, može li se 1724, u ovom slučaju govoriti samo o religioznosti; možda i o slabosti svoje vrste — u to doba Petar je već teško bolestan, zatim politički račun mora se također uzeti u obzir; nikako se, mislim, ne bi smjelo povezivati ovaj istup s raspoloženjem iz vremena osnutka »pijanog sinoda«.

Prema autorovim posljednjim riječima čini se, da on Petrovom religioznošću smatra njegovu svijest o vlastitoj slabosti i slabosti čovjeka uopće. Ta spoznaja, sa spoznajom božanstva (usvojenom od djetinjstva) bila se stopila s doživljajem pijanstva i u pojavi »pijanog sinoda« — autor to i objašnjava (str. 268). Autor, ne slučajno, započinje i završava raspravu govoreći o tome osjećanju kod Petra, i njegovi su navodi bez sumnje potresni ljudski dokumenti. Međutim, ako to i jesu historijske činjenice, ne treba gubiti iz vida, da je Petar za života učinio golem posao, zahvaljujući svojoj snazi i sposobnosti, koja nije bila mala. Zatim, nije se on uvijek, radeći, pozivao na boga, i bilo bi mu to nemoguće, jer su mu djela bila strašna. Problem rasprave dao bi se izvesti na čistac na slijedeći način: »sinod pijanih« nije, poslije vrlo umjesne eksplikacije W-a, dokaz Petrove nereligioznosti. Ali takvih dokaza daje obilno njegov ostali život. Držim, da je jedna od bitnih oznaka religioznosti težnja za svetošću. Petar je o njoj mogao ispravno misliti, ali nije težio da je sam ostvari. Smisao svetaštva, odricanje od svijeta, njemu je kao čovjeku od zemaljskih sila i težnji potpuno izmicao. Drugim riječima, Petrovoj bi »religioznosti« trebalo dati drugo ime. Ako je ona 1690 značila izrugivanje usprkos vjerovanju, a 1724 slavljenje pobjeda usprkos spoznaji o ništavilu, onda to svjedoči o snazi duha. Zbog svega toga je i bilo potrebno više uzeti u obzir »religioznog čovjeka« i političara i reformatora.

Ljerka Kuntić

MONUMENTA CHARTAE
PAPYRACEAE HISTORIAM
ILLUSTRANTIA

Otkako je krajem prošlog stoljeća, zahvaljujući prvenstveno istraživanjima Charlesa M. Briqueta, prikupljanje i proučavanje vodenih znakova (Wasserzeichnungen, Filigranos, Watermark) prešlo iz stadija kolekcioniranja u stadij ozbiljnog naučnog studija, stvorila se u okviru pomoćnih historijskih nauka posebna disciplina — filigranologija, koja je izradila točne metode za datiranje starog papira i time postala najegzaktnije sredstvo za datiranje nedatiranih rukopisa i isprava i za verifikaciju datuma na spomenicima sa sumnjivom hronologijom. Od toga vremena ne samo što najveće zbirke rukopisa i inkunabula kao i arhiva po čitavom svijetu posvećuju veliku pažnju prikupljanju i proučavanju filigrana, već su osnovani i specijalni instituti za filigranologiju, kao Forschungsstelle Papiergeschichte u Mainzu (1938). Posljednjih godina pojavila se nova značajna organizacija takve vrste — »The Paper Publications Society« kao međunarodna ustanova sa sjedištem u Hilversumu (Holandija).

Ovo društvo, koje je okupilo u svojim redovima najveće stručnjake iz Engleske, Francuske, Holandije, USA, Njemačke, Italije i Švicarske, postavilo je za svoj zadatak publiciranje knjiga, članaka i različitih reprodukcija, koje se odnose na historiju papira, a za koje je — kako zbog relativno ograničenog broja stručnih čitalaca, tako i zbog velikih troškova za ta izdanja — teško ili uopće nemoguće naći izdavača. Organizacijom pretplate od niza evropskih biblioteka i arhiva, pa i od pojedinih lica, društvo je uspjelo stvoriti stalnu i sigurnu bazu za izdanje serije djela iz filigranologije pod nazivom »Monumenta chartae papyraceae historiam illustrantia«. Osnivač društva i njegov sadašnji sekretar, pisac poznate Enciklopedije papira »A Dictionary of Paper and Paper-making Terms with equivalents in French, German, Dutch and Italian« (Amsterdam 1937, 2. izd. 1952), E. J. Labarre, glavni je izdavač serije. Njegovom su zaslugom u toj ediciji već izašla tri djela. Historijskom je institutu Jugoslavenske akademije, u vezi s njegovim radom na filigranologiji, uspjelo da nabavi ovo izdanje, koje će, barem što se tiče prvih knjiga, po svoji prilici predstavljati jedini primjerak u Jugoslaviji. Djela su naime

štampana prema broju pretplatnika u malom broju primjeraka — prvi svezak u 300 drugi u 400 primjeraka, te je Institutu pošlo za rukom da dođe do iscrpljenog prvog sveska samo zahvaljujući predusretljivosti izdavača, kome je uspjelo, da za nas otkupi knjigu iz biblioteke jednog pretplatnika.

Vol. I. Watermarks mainly of the 17th and 18th Centuries by Edward Heewood, M. A., formerly Librarian to the Royal Geographical Society, London, Edited by E. J. Labarre, Hilversum 1950, Text 176 pp, Plates 532 pp. Knjiga sadrži predgovor izdavača; članak G. R. Crona o životu pisca, bibliotekara londonskog kr. Geografskog društva i poznatog filigranologa, koji je umro 1949.; Heewoodov uvod u opis njegove kolekcije; popis izvora s indeksima pisama, imena i datuma vodenih znakova; album slika sa 4078 facsimilea. Djelo je izrađeno po sistemu Briqueta i predstavlja nastavak njegova rada, ukoliko sadrži prvenstveno građu za XVII.—XVIII. st., dok Briquetov album znakova seže do g. 1600. Po sudu takvog stručnjaka, kao što je Armin Renker, »Paper Publications Society je ovim znanstveno dobro zasnovanim i tehnički odlično izdanim djelom dokazala svoju sposobnost«. (The Briquet Album, 12).

Vol. II. The Briquet Album. A miscellany on Watermarks, supplementing dr. Briquet's Filigranes, by various Paper Scholars, General Editor E. J. Labarre, Hilversum, Text 158, pp, Plates 15 pp (3 tablice sa snimcima Briqueta i Keinza i 12 s vodenim znacima). Zbornik je bio predviđen kao spomenica 100-godišnjice rođenja velikog filigraniste (30. VIII. 1839), ali rat je spriječio njegovo izdanje, te je tek sada ovo vrijedno djelo izašlo zaslugom E. Labarra. Oba glavnih pokretača ovog zbornika nisu doživjela njegovu pojavu: Henri Alibeaux, značajan francuski istraživač i industrijalac iz Liona, i Alfred Schulte, prvi rukovodilac instituta Forschungsstelle Papiergeschichte u Mainzu. Ovom odličnom njemačkom istraživaocu pripada razrada plana Zbornika i prikupljanje prvog materijala. Sadržaj zbornika: Predgovor izdavača E. J. Labarra; Armin Renker (Zerkall b. Düren), »Zur Einführung«, s kratkim podacima o historijatu zbornika, i »Leben und Schicksal des C. M. Briquet«; H. Alibaux, »Methode de travail de C. M. Briquet« s bibliografijom djela za historiju papira i filigranologiju, publiciranih u

Francuskoj i Belgiji poslije 1907 (190 djela); A. Schulte, »C. M. Briquet's Werk und die Aufgaben seiner Nachfolger«, s filigranološkom literaturom poslije 1907; (osim francuskih djela navedenih u prethodnom pregledu H. Alibauxa). Dr. Fritz Blaser (Lucerne), »C. M. Briquet und die schweizerische Papiergeschichtsforschung — Eine Bibliographische Studie«; Dr. Hans H. Bockwitz (Leipzig), »Zum 50. Todestage von Friedrich Keinz« (s tablicom sa 20 najstarijih znakova iz njegove zbirke i s portretom Keinza); Dr. Dard Hunter (Cambridge, Massachusetts, USA), »The early Paper Mills of Ohio« (s 8 reprodukcija filigrana); E. J. Labarre (Hilversum), »The Study of Watermarks in Great Britain« (s bibliografijom); A. Horodisch (Amsterdam), »On the Aesthetics of Watermarks« (s reprodukcijom 72 znaka iz Briqueta); A. F. Gasparinetti (Milan), »Per l'Adozione di una terminologia generale delle Filigrane«. Na kraju su dodana tri vrlo vrijedna indeksa: A. Schulte — indeks slova, koja se nalaze u filigranima iz Briquetova Albuma (inicijali fabrikanta, koji su od vrlo velikog značaja kako za određivanje provenijencije papira, tako i za njegovu hronologiju); na kraju su indeksi znakova prema Briquetovu Albumu na njemačkom (A. Schulte), engleskom (E. Labarre) i talijanskom (C. A. N. Ottochian) jezicima. Osim značaja ovog, u pravom smislu međunarodnog zbornika za zaključnu karakteristiku ogromne važnosti Briquetova rada na stvaranju filigranologije kao naučne discipline, treba naročito istaći veliku vrijednost bibliografskih pregleda, koji obuhvaćaju velik broj djela izašlih poslije pojave Briquetova Albuma 1907, a i važnost indeksa na njemačkom, engleskom i talijanskom, koji treba da posluže kao osnova za utvrđivanje zajedničke jednolike terminologije. Moglo bi se poželjeti, da se pored toga navede i ruska terminologija, koja je utvrđena u starim djelima Lihačeva i u ukrajinskom albumu I. Kamanina i A. Vitvicke iz 1923.

Velik uspjeh prvih dvaju svezaka, kao i dovoljan broj stalnih pretplatnika, omogućili su Društvu da pristupi izdavanju trećeg sveska »Zonghi's Watermarks«, koji sadrži značajne radove početnika filigranologije u Italiji, Aurelija Zonghi, biskupa u gradu Fabriano. Taj je grad bio najstariji centar proizvodnje papira prema novoj savršenijoj metodi, koja se

odande raširila po cijeloj Evropi; tu su se u devetom deceniju XIII. st. pojavili i prvi vodeni znaci kao zaštitne marke fabrikanta. Zonghijevo istraživanje o vodenim znakovima na papiru iz Fabriana izašlo je u štampi 1881, a pregled najstarijih znakova izloženih na talijanskoj izložbi u Turinu — objavljen je 1884, ali njegova velika kolekcija s oko 2000 reprodukcija, uza sve priznanje njezine velike naučne vrijednosti, nije mogla da bude objavljena zbog nedostatka sredstava. Taj III. svezak »Monumenta«, koji je izašao krajem ove (1953.) godine, sadrži predgovor E. Labarra s prikazom biografije A. Zonghija, pregled historije grada Fabriana s kartom od J. Bleau-a, Zonghijev rad o glavnim vodenim znacima na papiru iz Fabriana od 1293 do 1599 i Zonghijev opis najstarijih fabrijskih papira izloženih na turinskoj izložbi 1884, reprodukcije od 1887 znakova opisanih u navedenim djelima, članak biskupova brata, prof. Augusta Zonghi o vodenim znakovima, njihovu podrijetlu i značaju (iz 1911), članak A. F. Gasparinettija o papiru, proizvođačima papira i trgovcima papira iz Fabriano (iz 1938) i indekse za filigrane i tekst. Svi su navedeni radovi objavljeni u engleskom prijevodu, ali je za pretplatnike iz Italije, pa eventualno i druge, izdan i tekst Zonghijevih radova na talijanskom, odnosno latinskom jeziku originala. Čitavo je djelo štampano na naročitom papiru ručne izrade, koji je izrađen od tvrtke Pietra Miliani u Fabriano. Treba naglasiti, da će Zonghijeva kolekcija, s obzirom na isključivu upotrebu talijanskog papira na Balkanu u srednjem vijeku, biti od vrlo velike praktične vrijednosti za naše arhive i zbirke rukopisa.

Napokon, izvan serije »Monumenta« Društvo je izdalo (samo za pretplatnike u 200 primjeraka) vrlo interesantan spomenik, — poemu francuskog jezuita Jeana Imberdisa iz g. 1691. o proizvodnji papira — »Papyrus sive ars conficiendae papyri« (izdana 1693). U 500 latinskih hexametara, s paralelnim pjesničkim prijevodom na engleski od E. Laughtona, opisuje se ovdje proizvodnja papira u tadašnjih 300 mlinova pod pokroviteljstvom kralja Luja XIV. Knjiga je izdana vrlo ukusno na papiru ručne izrade.

V. Mošin

KRITIKA ČASOPISA »VOPROSY
ISTORII«

(Br. 8 i 9 za kolovoz i rujan 1952).

U »Boljševiku« br. 13 od 1952 izašao je članak L. Maksimova, u kome je on oštro kritizirao rad Historijskog instituta Sovjetske Akademije nauka i njegov organ »Voprosy istorii«. Nakon toga održane su u mnogim gradovima konferencije, koje su ponovile »postanovljenja« iz »Boljševika«. No grijesi Historijskog instituta AN toliko su veliki, da su mu i zastupnici na XIX. kongresu VKP(b) dijelili pouke.

»Voprosy istorii«, organ najviše ustanove za historijsku nauku u SSSR-u, nije ispunio svoj zadatak, da pruži jasne postavke u vezi s različnim problemima, koje bi sovjetski historičari mogli praktički primijeniti u svojim radovima, da u diskusijama kaže posljednju riječ, koja bi trebala biti mjerodavnom za sve, da otkriva »slabosti« sovjetske historiografije, koje vladi nisu po volji, i određuje kako ih treba ukloniti. »Voprosy istorii« morali bi zapravo dirigitirati sovjetsku historiografiju po više manje određenim uputama rukovodstva partije. Časopis nije mogao izvršiti taj zadatak i, pored svega kajanja i obećanja, ne će ga moći ni ubuduće izvršiti. Iz samokritike časopisa vidi se, da je redakcija uopće izbjegavala diskusiju o različitim historijskim problemima. Razlog je tome situacija u sovjetskoj nauci, u kojoj je opasno izreći svoje određeno mišljenje o nekom pitanju, jer ako će se »rukovodstvo« danas složiti s takvim stavom, sutra će ga možda zbog promijenjene unutarnje ili vanjsko-političke situacije oštro osuditi. Ovo stanje najviše pogađa baš istaknute sovjetske historičare, jer se od njih u prvom redu očekuju naučni rezultati. Logično je, dakle, da Historijski institut još do danas nije izdao veliku historiju SSSR-a i svjetsku historiju, na kojoj se radi već 15 godina. Vjerojatno je bilo potrebno neprestano mijenjati pojedina stanovišta, a možda i sami suradnici zavrleće s izdavanjem iz straha od »kritike«. Prema tome ne iznenađuje, što je Historijski institut napadnut zbog svoga neplanskog rada i prepuštanja stvari da kreću svojim tokom.

Kritika je karakteristična i zbog toga, što su se »Voprosy istorii«, kao i drugi historičari, malo bavili historijom izgradnje socijalizma i »prijelaza u komunizam« u SSSR-u, kao i domovinskim ratom. Jasno je, da je tako opasne teme svatko izbjega-

gavao i radije se zanimao feudalnim uređenjem jedne pokrajine. Radovi, koji su ipak pisani o navedenim problemima, kritiziraju se zbog »faktološkičnosti«, tj. iznošenja golih fakata bez historijske interpretacije. Razlog ove pojave je očigledan: pisci se naprosto boje izreći svoje mišljenje.

Za stanje u sovjetskim društvenim naukama tipičan je i slučaj s Marrovom teorijom, koja je prije bila »službena« teorija, primjenjivana u svima društvenim naukama. Nakon Staljinova rada o filologiji uslijedilo je masovno kajanje svih brojnih Marrovih poklonika, a »Voprosy istorii« upravo se i optužuju zbog »marističkih« grješaka i nedovoljne borbe protivu njih.

Jedan od glavnih grijeha časopisa valja, dakako, tražiti u tome, što je redakcija posvetila premalo pažnje Staljinovim teorijama, iznesenim u njegovim najnovijim radovima, njihovoj popularizaciji i primjeni u sovjetskoj historiografiji. XIX. kongres oštro je kritizirao časopis »Voprosy istorii«, što je podlijegao »krivim« teorijama u pitanju prisajedinjenja neruskih naroda u carskoj Rusiji, te nije dovoljno slijedio Staljinova »postanovljenja« o ulozi »velikoga« ruskog naroda u »bratskoj zajednici sovjetskih naroda« i o »neocjenjivoj« pomoći ruskog naroda ostalima; što je prikazivao historiju neruskih naroda u drugoj polovini XIX. st., kao da se ona odvijala posve odvojeno od ruske, i nije istraživao »duboke historijske korijene« zajednice ruskog i neruskih naroda. Čitajući ove brojeve »Voprosy istorii« postaje nam jasno, da antagonizam između ruskog i neruskih naroda mora da je zaista velik, kada je i historijska »nauka« u SSSR-u prisiljena da barem na taj način prikrije pravo stanje nacionalnog pitanja. Zato se »Voprosy istorii« optužuju, da nisu posvetili dovoljno pažnje raskrinkavanju »buržoaskog nacionalizma«, tj. svakog i najmanjeg pokušaja, da se historija neruskih naroda ne tretira s velikoruskog stanovišta. Zato je Staljin i izmislio svoju teoriju o »buržoaskim« i »socijalističkim« nacijama, prema kojoj su se poslije Oktobarske revolucije razvile u SSSR-u »socijalističke« nacije. Otpor ovih nacija prema velikoruskom pritisku u suštini se ne može razlikovati od njihove borbe za vrijeme carske Rusije, pa treba barem u teoriji odijeliti ove pojave i spriječiti pomisao na različite nezgodne analogije.

Časopisu se dalje predbacuje, što nije donosio materijal za historiju američkog imperijalizma i revolucionarnih pokreta u kapitalističkim zemljama. Interesantno je, da je »rukovodstvo« izgrdilo redakciju još i zbog toga, što uopće nije posvećivala pažnje historiji zemalja »narodne demokracije«.

Ovdje ćemo se zadržati samo na raspravi, kojom redakcija reagira na kritiku u vezi s historijom »narodnih demokracija«. To je rad N. D. Smirnov: Iz istorii nacionalno osloboditeljnoj borbi albanskog naroda v period vtoroj mirovoj vojny 1939—1944. Pisati o narodno-oslobodilačkoj borbi albanskog naroda svakako je težak zadatak za sovjetskog historičara, iz jednostavnog razloga, što se ona razvijala u uskoj suradnji s »Titovom klikom«. Bilo bi čudno čak i za sovjetskog čitaoca, kad bi autorica govorila o neprekidnom »razornom« djelovanju »Titovih agenata«, a da bi ipak morala na kraju konstatirati velik uspjeh albanskog naroda u borbi protiv fašizma. Ona se zbog toga poslužila drugom metodom: prešutjela je vezu s KPJ. Tek na I. albanskoj partijskoj konferenciji 1943 pojavljuje se prvi Jugoslaven Blažo Jovanović, poslan od Tita da, s oslonom na Koči Džodzea, potkopa Enverovu »pravilnu« liniju, a u to vrijeme djeluje i »stari špijun« Tempo Vukmanović sa zadatkom da potčini albansko vojno rukovodstvo jugoslavenskoj komandi. Nakon toga se tek na kraju borbe u studenom 1944 govori o »starom američkom špijunu« Velimiru Stojniću, koji, i opet s oslonom na Džodzea, nastoji potkopati albanske uspjehe. Albanska je vojska 1944 pomogla jugoslavenskom narodu boreći se na teritoriju Kosova, Metohije i Crne Gore; učinila je to po nalogu svog rukovodstva. O sporazumu s vodstvom Jugoslavenske armije autorica dakako ne govori. Smirnova nas kasnije uvjerava u »titovske« zavjere 1947 i pokušaje okupacije Albanije 1948, te u spas Albanije po-

slije rezolucije Informbiroa i »ogromnu« podršku SSSR-a albanskoj ekonomici. Jugoslavensko-albanski odnosi dovoljno su poznati iz Dedijerove knjige. Ovdje bismo mogli konstatirati samo to, da pred sobom imamo radnju pisanu tipično površnim stilom loših novinskih članaka, bez pokušaja da se objasne historijske veze i osvjetle osnovna obilježja albanskog pokreta. To dakako nije moguće, jer se polazi sa falsificiranih činjenica. Ova je radnja primjer, kako izleda »faktologija« u sovjetskoj historiografiji. To je pričanje iskrivljenih podataka kronološkim redom s »interpretacijom«, koja se sastoji jedino u nizu pohvalnih epiteta albanskoj borbi i Enveru, a u prvom redu SSSR-u, te pogrdnih izraza upućenih na adresu »anglo-američkih i Titovih špijuna«.

Jedna nam recenzija govori o »Suvorovskom zborniku«, novom izdanju Akademije nauka. Iz nje možemo razabrati, kako se u SSSR-u njeguje militaristički kult Suvorova, sa svim poznatim rekvizitima ruske nadmoći, ovaj put na vojnom polju.

Časopis »Voprosy istorii«, u kojem smo još prije nekog vremena čitali neke solidne radove iz historije Rusije i Zapadne Evrope, zorno nam pokazuje da sovjetska historiografija ne može pasti niže negoli danas, kad se formalno i sadržajno nalazi gotovo na istom nivou kao »Pravdini« članci. Historiografija je često služila svagdašnjim političkim potrebama različitih vlada, ali u Sovjetskom Savezu je ona danas izgubila gotovo svaki tračak samostalnosti i posljednje crte onoga, što bi joj moglo dati pravo, da se naziva ponosnim i odgovornim imenom — nauka. Zato nam kao gorka ironija zvuči izjava Maljenkova na XIX. kongresu, da treba sovjetsku nauku podići na viši stupanj kritikom i borbom mišljenja (!), jer će sovjetska nauka moći samo na taj način postići svoj cilj da zauzme prvo mjesto u — svjetskoj nauci.

Mirjana Gross

HISTORIJSKI
ZBORNIK

GOD. V.

1952

BROJ 3—4

HISTORIJSKI ZBORNIK

ČASOPIS POVIJESNOG DRUŠTVA HRVATSKE

Uređuje Redakcioni odbor: Oleg Mandić, Jakša Ravlić i Jaroslav Šidak (glavni i odgovorni urednik). Rukopisi za razmjenu šalju se na adresu: Historijski seminar, Filozofski fakultet, Zagreb, Trg Maršala Tita 14. Narudžbe za Historijski zbornik prima »Školska knjiga«, Zagreb, Ilica 28.

SADRŽAJ

	Strana
OLEG MANDIĆ, Bratstvo u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj	225—298
IVO MILIĆ, Perijeklo prava bližike na prvokup i otkup nekretnina	299—310
MIRJANA GROSS, Neke karakteristike socijalne demokracije u Hrvatskoj i Slavoniji	311—323

OCJENE I PRIKAZI

J. Bösendorfer, Agrarni odnosi u Slavoniji (N. KLAIĆ — R. BIČANIĆ)	325—333
D. Roller, Dubrovački zanati u XV. i XVI. stoljeću. (J. TADIĆ)	333—343
Novi prilozi o dubrovačkoj diplomaciji. (J. LUČIĆ)	344—347
Z. Herkov, Statut grada Zagreba od god. 1732. (N. KLAIĆ)	347—350
R. Besarović, Vaso Pelagić (M. EKMEČIĆ)	350—354
Izdanja staroslavenskog instituta. (L. KOŠUTA)	354—360
Tabula Hebana. (M. VEDRIŠ)	360—365

ČASOPISI

Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslov. naroda pod turskom vladavinom, I i II. (S. M. TRALJIĆ)	367—372
Istoriski glasnik 1951, br. 1—2. (J. LUČIĆ)	372—376
Godišnjak Istor. društva Vojvodine 1951. (F. MOAČANIN)	376—380
Zbornik radova Instituta za proučavanje književnosti SAN 2, 1952. (J. RAVLIĆ)	380—383
Atti e memorie della Società istriana di archeologia e storia patria, N. S. II, 1952. (N. ŽIC)	384—386
Historische Zeitschrift — u povodu 90-godišnjice života F. Meineckea. (M. GROSS)	386—390
Archives d'histoire du droit oriental — Revue intern. des droits de l'antiquité I, 1952. (K. BASTAIĆ)	390—394

ZNANSTVENE USTANOVE

JOSIP BUTURAC, Državni arhiv u Zagrebu	395—408
--	---------

BILJEŠKE

»Da li su Bosanci u XVII. v. znali za bogomile?« (S. M. TRALJIĆ)	409—410
Naše historijske čitanke. (S. M. TRALJIĆ)	410—413
G. Škrivanić, Dnevnik Dubrovčanina M. Pešića o Požarevačkom mirovnom kongresu 1718 g. (J. LUČIĆ)	413—414
V. Pelagić, Izabrani spisi I, 1952. (M. EKMEČIĆ)	414—415
Ekonomisti XVII. i XVIII. stoljeća. (D. NEŠIĆ)	415—419